

obrażają niektórzy współcześni badacze, lecz ustrój, w którym centralny ośrodek dyspozycyjny był ograniczany przez różnorakie czynniki, w szczególności prawnej i religijnej natury. Chcąc nie chcąc musiało się też liczyć absolutne państwo z istniejącymi nadal w konie, tyle tylko że zepchniętymi na szczybel lokalny, nadal stanowo zorganizowanymi i w takichże kategoriach myślącymi siłami społecznymi.

To przede wszystkim właśnie indywidualnej i grupowej świadomości poświęcone zostały teksty zamieszczone w części trzeciej tomu. Poza wspomnianymi już (por. przyp. 2) wymienić należy trzy dalsze, spośród których dwa mają charakter syntetyzująco-popularyzatorski, zarówno ten traktujący o religii i światopoglądzie w Brandenburgii XVII w. (s. 275 nn.), jak i ten ukazujący (s. 380 nn.) czasy i środowisko kulturowe Kacpra Daniela Lohensteina (wrocławskiego autora sztuk scenicznych z końca XVII w.). Tekst trzeci (s. 367 nn.) ukazuje narodziny na gruncie miejskim XVII stulecia pojęcia „policja”, które Autor dla odróżnienia od współczesnych konotacji oddaje w archaicznej postaci *Policey*.

Uzupełniają kolejny wybór studiów wybitnego historyka i myśliciela, kontynuatora liberalnego nurtu w dziejopisarstwie niemieckim<sup>15</sup>, „Wstęp” pióra wdowy po nim, bibliografia prac nader starannie opracowana z uwzględnieniem recenzji o pracach G. Oestreicha przez p. Brygidę Oestreich, zestawienie prac doktorskich (38) oraz magisterskich (4), którymi zmarły kierował, wreszcie indeks osobowo-geograficzny. Szczególnie cenną zdaje się myśl zestawienia prac pisanych pod kierunkiem danego mistrza. Stanowi ona kapitalnej wagi materiał dla badań nad historią historiografii, jej nurtami i szkołami naukowymi.

*Strukturprobleme* to nie tylko jeszcze jedna pomoc dla czytelników, ułatwiająca im obcowanie z rozproszonymi tekstami zachowującymi duży ładunek intelektualny przez czas dłuższy, ale również przykład wzorowej edycji czyichś pism wybranych.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Jan Wąsicki, *Rzesza i państwa niemieckie 1789 - 1815*, Poznań 1982, ss. 433.

Omawiana praca stanowi część większego cyklu obejmującego stosunki państwa państwowe Rzeszy Niemieckiej, a następnie państw niemieckich, od końca XVIII w. aż do czasów najnowszych (1949). Jako pierwsza ukazała się praca *Rzesza a kraje niemieckie 1914 - 1949* (Poznań 1978), w 1982 r. autor ogłosił omawianą tu pracę, a zakończy cykl praca obejmująca okres 1815 - 1914.

Badania historyków niemieckich okresu napoleońskiego skupiają się głównie na analizie roli Prus w walce przeciw Napoleonowi oraz kształtowania się narodowej jedności niemieckiej w walce przeciw uciskowi francuskiemu w Niemczech. Autor nie pominął w swej pracy i tych zagadnień, ale główną uwagę skupił na sprawach prawnohistorycznych oraz przemianach politycznych, ustrojowych, społecznych Rzeszy, a następnie państw niemieckich tworzących Związek Reński, podporządkowanych w mniejszym lub większym stopniu Francji rewolucyjnej, a następnie napoleońskiej. Przemiany polityczne przedstawił na pod-

<sup>15</sup> Wspomina postać G. Oestreicha jedynie marginalnie, w kontekście odnowy historiografii niemieckiej, jako badacza absolutyzmu H. Olszewski w swej syntezie *Nauka historii w upadku*, Warszawa 1982, s. 627 (a nie 629 jak to sugeruje indeks osobowy).

stawie dotychczasowych opracowań niemieckich, traktując je jedynie jako wprowadzenie do podstawowych zagadnień pracy.

Problematyka monografii narzuciła Autorowi określoną konstrukcję. Wprowadzenie do problemu niemieckiego zamknął on we „Wstępie” omawiającym wojny z Francją od 1792 r. oraz przeobrażenia polityczne w Rzeszy Niemieckiej do 1807 r. (I rozdział), a następnie przedstawił panowanie francuskie na ziemiach położonych na lewym brzegu Renu oraz na terenach prawobrzeżnych podporządkowanych administracji francuskiej (II). Odrębnie opracował zmiany ustroju politycznego nowo utworzonych państw niemieckich i oddanych rodzinie cesarza — W. Księstwa Bergu, Królestwa Westfalii i W. Ks. Frankfurtu (III) oraz dawnych państw Rzeszy Niemieckiej, podporządkowanych protekcji francuskiej (IV). Z 38 państw niemieckich tworzących Związek Reński autor omówił zmiany ustrojowe i polityczne w 12 największych. Oddzielnie przedstawił zmiany ustroju politycznego oraz reformy społeczno-gospodarcze Królestwa Prus (V). Ostatnie dwa rozdziały (VI i VII) obejmują końcowy okres wojen napoleońskich oraz likwidację układu politycznego Niemiec wprowadzonego przez Napoleona po 1813 r.

Taka konstrukcja pracy jest uzasadniona stopniem podporządkowania ziem i państw niemieckich wpływom francuskim — wcieleniem do cesarstwa i wprowadzeniem administracji francuskiej, stworzeniem państw oddanych rodzinie Napoleona oraz dawnych państw niemieckich, które w mniejszym lub większym stopniu uległy zmianom terytorialnym po likwidacji dawnych księstw, hrabstw, wolnych miast, opactw, dóbr rycerskich, które Napoleon po rozbiciu Rzeszy wciągał do nowych lub dawnych państw niemieckich. Autor pokazuje z jednej strony ostateczną likwidację Rzeszy Niemieckiej (1806) i stworzenie niezależnych państw niemieckich, a z drugiej strony ich podporządkowanie Francji napoleońskiej oraz powstanie w 1806 r. Związku Reńskiego. Oddziały wojskowe Związku miały stanowić przeciwwagę Prus i Austrii w Niemczech. Rozdział omawiający reformy pruskie odbiega nieco od całości problematyki pracy i stanowi jedynie uzupełnienie, aby pokazać pełny obraz państw niemieckich, zresztą reformy pruskie omówione są dość ogólnie.

Przy omawianiu zmian zachodzących w poszczególnych państwach niemieckich Autor przyjął pewien schemat, w którym najczęściej powtarzają się: ustrój polityczny, podziały administracyjne, zarząd kraju, stosunki społeczne, przepisy prawne i organizacja sądownictwa. Podział ten, bardzo prosty w układzie i ułatwiający przedstawienie różnorodności zmian i reform w państwach niemieckich, ułatwia jednocześnie czytelnikowi orientację w przedstawionej problematyce.

Dążeniem Napoleona było przeniesienie do ustroju dawnych i nowych państw niemieckich zdobyczy społecznych i politycznych rewolucji francuskiej. Zmiany terytorialne, wynikające z powiększenia obszaru dawnych państw niemieckich przez włączenie licznych posiadłości i państewek Rzeszy o różnych stosunkach politycznych i społecznych, zmuszały władców tych państw do wprowadzenia tam jednolitych podziałów administracyjnych i scentralizowania zarządu całości tych obszarów. Ambicją Napoleona było wprowadzenie w państwach niemieckich kodeksu Napoleona, ale udało się to tylko w Westfalii (1808), w W. Ks. Bergu (1809) i w W. Ks. Frankfurtu (1811), a więc w państwach rządzonych przez napoleonidów. Częściowo udało się także w Badenii, gdzie w 1810 r. wprowadzono zmodyfikowany kodeks cywilny francuski. W pozostałych państwach (Nassau, Bawaria, Würzburg) mimo rozważania tej sprawy lub nawet zapowiedzi (Hessen-Darmstadt) nie wprowadzono prawa francuskiego, mimo nacisków przedstawicieli napoleońskich.

Wpływy napoleońskie przyniosły w państwach niemieckich zrównanie wszystkich mieszkańców wobec prawa oraz zasady tolerancji religijnej także dla najmniej licznych grup ludności żydowskiej.

Bardzo niejednolicie kształtowały się zmiany w stosunkach chłopskich, które wymagały uregulowania po wcieleniu drobnych państweczek, których panujący zatrzymali uprawnienia patrymonialne w zakresie sądownictwa i policji.

W krajach wcielonych do Francji już w 1798 r. wzorem francuskim chłopci otrzymali ziemię na własność bez odszkodowania, ale już w nowych państwach niemieckich reformy chłopskie przeprowadzono w sposób niepełny. W W. Ks. Bergu zniesiono poddaństwo osobiste, zlikwidowano istniejący tam kolonat, zniesiono niektóre powinności chłopskie o charakterze osobistym, ale zostawiono świadczenia gruntowe, które jednak można było wykupić. Podobnie w Westfalii w 1807 r. zniesiono poddaństwo i świadczenia osobiste chłopów, ale pozostawiono pańszczyznę lub czynsz, zezwalając jedynie na ich wykup za 20-krotną (czynsz) lub 25-krotną (pańszczyzna) wartość świadczeń rocznych. W W. Ks. Frankfurtu w konstytucji z 1810 r. zniesiono poddaństwo osobiste chłopów, ale utrzymano dotychczasowe ciężary gruntowe. W dawnych państwach niemieckich, gdzie wpływy francuskie były słabsze, zniesiono jedynie tzw. zaostrzone poddaństwo (*Leibeigenschaft*), ale pozostawiono czynsze i pańszczyznę oraz utrzymano sądownictwo i uprawnienia policyjne mediaryzowanych książąt, hrabiów, opatów, rycerzy itp., którzy stracili zwierzchnie prawa państwowe. W Nassau-Darmstadt zapowiedziano, ale nie zniesiono poddaństwa, gdyż realizację przepisów z 1809 r. o zniesieniu poddaństwa oddano w ręce rejencji, aby wyznaczyć odszkodowanie panów feudalnych za zniesione poddaństwo i ustalić wynagrodzenie w zakresie renty gruntowej i ostatecznie do 1813 r. nie zakończono procesu zniesienia poddaństwa. Ostateczne zniesienie resztek poddaństwa i świadczeń feudalnych w państwach południowoniemieckich nastąpiło dopiero w 1848 r.

Rozbicie historycznych państw Rzeszy i zmiany terytorialne państw, do których włączono nowe terytoria o bardzo różnorodnym charakterze stosunków państwowych, społecznych i prawnych, spowodowały konieczność ujednolicenia zarządu zlepionych terytoriów, co miało ułatwić wpływy instytucji państwowych francuskich. W Westfalii ustrój państwowy został uregulowany przez Napoleona konstytucją z 15 listopada 1807 r., wzorowaną na konstytucji Księstwa Warszawskiego. Obydwie konstytucje obejmowały instytucje wzorowane na Francji. Konstytucja westfalska posłużyła jako wzór przy opracowaniu konstytucji bawarskiej. W W. Ks. Frankfurtu prymas Dalberg wprowadził w 1810 r. patent organiczny zwany też konstytucją, a edykty konstytucyjne wprowadzono także w Badeni.

Trudności wprowadzenia jednolitego zarządu i podziałów administracyjnych w państwach niemieckich wynikały z częstych zmian terytorialnych aż do 1810 r. oraz z dotychczasowych tradycji państwowych nowych terytoriów. Dotychczasowi niezależni władcy wcielonych terytoriów utrzymali niektóre uprawnienia władzy państwowej. W państwach tych ścierały się naciski francuskie i przywiązanie do tradycji niemieckich. Naciski francuskie szły w kierunku oparcia nowych podziałów administracyjnych i zarządu państw na wzorach francuskich, a więc podziale na departamenty, powiaty, gminy oraz na zasadach jednoosobowej władzy w myśl ustawy francuskiej z 7 lutego 1804 r., że „zarządzanie winno leżeć w gestii jednej osoby”. Sprzeciwiały się temu tradycje władz kolegialnych oraz osobiste dążenia książąt, którzy nie chcieli się poddać wpływom francuskim. Nawet w Westfalii administracja francuska nie zdołała wyprzeć dawnych podziałów i jednostek administracyjnych. Dawne państwa niemieckie dążyły przede wszystkim do wchłonięcia nowych nabytków, do ograniczenia dotychczasowego samorządu terytorialnego i miejskiego, a w niektórych państwach także likwidacji władz kolegialnych (Wirtembergia). W kilku państwach zamieniono jedynie nazwy burmistrzów i wójtów na merów, nie zmieniając istoty zarządu kraju. W niektórych przypadkach władcy państw niemieckich prowadzili walkę z wpływami francuskimi i dlatego wprowadzali nowe przepisy organizacji kraju, aby nie dopuścić do likwidacji

dawnych tradycji władz kolegialnych na rzecz władz jednoosobowych i podziałów francuskich. Stopniowo zresztą słabły naciski francuskie, a Napoleon ograniczał się do żądania pomocy wojskowej państw Związku Reńskiego.

Z tej nieco przydługiej prezentacji wyników badań wynika, że Autor, mimo podziału całości zagadnienia według zmian ustrojowych i społecznych w poszczególnych państwach, prowadzi w monografii kilka wątków, które pokazują kierunki polityki francuskiej wobec państw Rzeszy, a następnie państw Związku Reńskiego. Mimo pozornie schematycznego ujęcia i podziału zagadnień Autor wiąże w wykładzie problemy ustrojowe z polityką panujących, z praktycznym wprowadzaniem w życie przepisów oraz doбором ludzi i rolą administracji w nowych i dawnych państwach niemieckich. Dzięki temu Autor zdołał w sposób bardzo wnikliwy uchwycić proces zmian terytorialnych, w wyniku których zamiast 300 stanów Rzeszy i 1800 posiadłości rycerskich powstało 38 państw członkowskich Związku Reńskiego, zamieszkałych przez 14 mln ludności oraz gotowych do przekazania do dyspozycji Napoleona 120 tys. żołnierzy. Związek Reński miał stanowić także czynnik ujednolicenia systemu prawnego w nowych państwach i ułatwienia penetracji ekonomicznej burżuazji francuskiej oraz wpływów niosących z sobą nowożytny system prawny, zmiany społeczne i centralistyczny ustrój państwowy. Do pełnego zrealizowania zamiarów francuskich nie doszło, ale Autor wskazuje na stopniowe, mimo oporu władców i tradycji miejscowych, szerzenie się zasady jednoosobowych urzędów na miejsce kolegiów, nowych jednolitych i zbliżonych do francuskich podziałów administracyjnych, rozdziału władzy sądowej od administracyjnej, zasady równości wobec prawa, tolerancji religijnej oraz częściowej likwidacji przywilejów stanowych szlachty.

Niewątpliwym osiągnięciem Autora jest oparcie pracy na materiale normatywnym — edyktach, zarządzeniach, konstytucjach niemieckich tego okresu oraz na opracowaniach niemieckich w zakresie dziejów Niemiec, a nawet Francji i Hiszpanii. Wydaje się, że przydałoby się tutaj Autorowi przestudiowanie literatury prawnohistorycznej francuskiej. Te i niektóre drobne usterki<sup>1</sup> nie zmniejszają wartości monografii, która stanowi bardzo potrzebną i pożyteczną pozycję w polskiej literaturze prawnohistorycznej okresu napoleońskiego, rodzaj historii ustroju Niemiec obejmujący także omówienie polityki francuskiej wobec Niemiec i wpływu zdobyczy rewolucji francuskiej na państwa niemieckie. Problem ten, pomijany celowo przez historyków niemieckich, Autor wydobył na szerokim tle stosunków politycznych. Wskazał także na sprzeczności i trudności przy wprowadzaniu nowej administracji i reform, stanowiących załączek nowożytnego ustroju państwa.

Praca ma duże znaczenie dla badań porównawczych, co ułatwia jej prostą, ale trafnie przyjętą przez Autor konstrukcję oraz metodą opracowania problemów. Wprawdzie po upadku Napoleona nastąpiły zmiany terytorialne w Niemczech i zniesiono dużą część reform, ale ciekawe były konsekwencje reform napoleońskich w postaci dobrowolnie przyjętych wzorów konstytucyjnych francuskich po 1815 r. Na omówienie tej problematyki wypadnie jednak poczekać do ukazania się następnego tomu z cyklu dziejów ustroju państw niemieckich.

<sup>1</sup> Drobne uwagi: s. 27 — uchwały Zgromadzenia z 4 do 11 sierpnia nie pozabawiły właścicieli dóbr powinności pańszczyźnianych i czynszów, a tylko zniosły usługi osobiste chłopów, zaś czynsze, renty i opłaty gruntowe ogłosiły jako możliwe do wykupienia (*rachetables*); s. 75 — w Szwajcarii (Republique Helvétique) dopiero według aktu mediacji z 1803 r. w przepisach kantonalnych (większość) znalazł się artykuł gwarantujący prawo wykupu dziesięciny i czynszów chłopskich; s. 94 — Koronacja Napoleona odbyła się w 1804 r., a nie 1802; s. 134 — powinno być 14, a nie 11, października 1806 r.; s. 194 — Westfalia: 82 506 mil<sup>2</sup> (?); s. 325 — Pilbach — powinno być Pilsach.

Obecna monografia J. Wąsickiego stanowi, obok rozpraw Moniki Gluck-Senkowskiej o panowaniu francuskim w Ilirii i donacjach napoleońskich<sup>2</sup>, cenny wkład do badań porównawczych w dziedzinie prawnohistorycznej okresu napoleońskiego i pozwala lepiej zrozumieć trudności ustrojowych i społecznych zmian w Księstwie Warszawskim.

TADEUSZ MENCEL (Lublin)

Hannu Tapani Klami, *The Legalists. Finnish legal science in the period of autonomy 1809 - 1917*, Helsinki 1981, Societas Scientiarum Fennica.

Recenzowana książka jest jednym z wielu tomów wielkiej historii nauki w Finlandii w XIX w., wydawanej przez Fińskie Towarzystwo Naukowe, a jej celem jest zapoznanie niefińskiego czytelnika z historią fińskiej nauki prawa, w tak zwanym okresie autonomii, kiedy Finlandia związana była z Rosją jako Wielkie Księstwo Finlandzkie. Historia Finlandii jest w Polsce słabo znana, a ostatnie zarysy historii tego kraju ukazały się u nas siedemdziesiąt lat temu. A przecież poznanie i zrozumienie historii Finlandii w XIX i XX w. ma dla Polaków istotne znaczenie i pomogłoby nam zrozumieć lepiej naszą własną historię i współczesność. Dzieje Polski i Finlandii wykazują w tym okresie godną uwagi paralelność. Powstanie Wielkiego Księstwa Finlandzkiego i jego ustrój wiąże się z powstaniem Królestwa Kongresowego, późniejszym o sześć lat, ale powiązanego z Rosją w podobny sposób.

Później dzieje Polski i Finlandii spletały się bardzo wyraźnie, a rozszerzenie swej autonomii w 1863 r. zawdzięczała Finlandia niewątpliwie powstaniu styczniowemu. W końcu XIX w., jak wskazuje Tadeusz Bobrowski<sup>1</sup>, Finowie, Niemcy, Bałtyccy i Polacy padają ofiarą nacjonalizmu rosyjskiego, rozbudzonego powstaniem styczniowym<sup>2</sup>. Na tym tle dochodzi do współpracy polsko-fińskiej w walce z caratem, tak na płaszczyźnie legalnej w carskiej Dumie<sup>3</sup>, jak i rewolucyjnej<sup>4</sup>. Zniesienie przez carat autonomii fińskiej i rusyfikacja Finlandii wywołały w Polsce przełomu XIX i XX w. jedyną jak dotąd falę zainteresowania Finlandią i szereg publikacji na jej temat<sup>5</sup>. Z analogii między Finlandią a Polską zdawali sobie sprawę i rosyjscy nacjonalisci; okrzyk ich przywódcy, Puryszkiewicza, z okazji uchwalenia ustawy kasującej autonomię Finlandii — *finis Finlandiae!*<sup>6</sup> — był

<sup>2</sup> M. Senkowska-Gluck, *Donacje napoleońskie w Księstwie Warszawskim, Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1968; też, *Rządy napoleońskie w Ilirii 1809 - 1813*, Wrocław 1980.

<sup>1</sup> *Pamiętnik mojego życia*, t. II, Warszawa 1979, s. 517 - 518.

<sup>2</sup> Na ten temat ostatnio: Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855 - 1914, ed. E. C. Thadden, Princeton University Press, 1982.

<sup>3</sup> H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień*, Poznań 1930, s. 317 - 320. O współpracy między Narodową Demokracją a niepodległościowym ruchem fińlandzkim patrz W. R. Copeland, *The uneasy alliance. Collaboration between the Finnish Opposition and the Russian Underground*, Helsinki 1973, s. 141 - 146.

<sup>4</sup> L. Wasilewski, *Finlandia*, Kraków 1925, s. 52.

<sup>5</sup> B. Koskowski, *Finlandia*, Warszawa 1899; S. Posner, *Demokratyzacja Finlandii*, Warszawa 1907; B. Winiarski, *Zatarg konstytucyjny rosyjsko-fińlandzki*, Warszawa 1911.

<sup>6</sup> *Gosudarstviennaja Duma, Stenograficzeskij Otczet*, III, t. 3/4, kol. 2582. Por. G. A. Hosking, *The Russian constitutional experiment. Government and duma 1907 - 1914*, Cambridge 1973, s. 116.